

مراکز آموزشی طوس از آغاز دوره اسلامی تا استیلای مغول^{۱، ۲}

مریم حسن دوست

دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی

Hassandoust.m@yahoo.com

چکیده:

در بررسی تاریخ آموزش و پرورش در سرزمین‌های اسلامی به نواحی و شهرهایی بر می‌خوریم که با وجود شهرت و کثرت علمای منسوب به آن اطلاع چندانی از وضع علمی آنها در دست نیست. از جمله آنها ناحیه طوس است که به رغم اهمیت مذهبی و برخاستن علما و دانشمندان بزرگی از آنجا چون شیخ طوسی، ابوحامد غزالی، ابن حمزه طوسی، خواجه نصیرالدین طوسی و ... تا کنون بررسی دقیقی درباره آن انجام نیافته است. یکی از جنبه‌های ناشناخته طوس مراکز آموزشی آن است. در این مقاله مهمترین مراکز آموزشی این ناحیه معرفی و شواهد و قرائن جدیدی نیز در تأیید وجود نظامیه طوس ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: طوس، مشهد الرضا (ع)، مساجد جامع، مدرسه، خانقاه، نظامیه طوس.

مقدمه:

شناسایی مراکز آموزش و علمی که در آن تدریس می‌شده و آشنایی با پیش کسوتان علوم مختلف و آثار آنها از مهمترین مباحثی است که پژوهشگر تاریخ آموزش و پرورش باید بدان اهتمام ورزد. در بررسی تاریخ آموزش و پرورش در ایران شهرهایی که به لحاظ علمی در درجه اول اهمیت نیستند نیز باید مورد بررسی قرار گیرند؛ چه بسا در این نواحی یا شهرهای به ظاهر کم اهمیت، دانشمند یا دانشمندانی مقیم بوده اند که در

۱. این مقاله بخشی از رساله دکتری نگارنده است که با عنوان «علوم و آموزش و پرورش در طوس تا استیلای مغول» به راهنمایی دکتر احمد بادکوبه هزاه در واحد علوم و تحقیقات تهران، تدوین و دفاع شده است.

۲. تاریخ وصول: ۱۳۸۵/۲/۱۲، تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۸۵/۴/۱۸.

پیشبرد علوم سهم بسزایی داشته‌اند. یکی از این نواحی که از نظر علمی در درجه دوم و از لحاظ مذهبی در رتبه نخست قرار دارد، طوس است که مشهد علی بن موسی الرضا (ع) در آن قرار گرفته است. مراد از طوس در این پژوهش، ناحیه‌ای در خراسان (شمال شرقی ایران) است که از شمال به رشته کوه هزار مسجد، از غرب به قوچان (خبوشان قدیم)، از شرق به سرخس و از جنوب به رشته کوه بینالود و از جنوب غربی به نیشابور محدود بوده است.^۱

به رغم کوششهای بسیار نویسنده برای یافتن گزارشهای تاریخی از مراکز آموزشی در طوس، از کتابهای تاریخی، جغرافیایی، زندگی نامه‌ها و آثار صوفیانه، اطلاعات اندک و پراکنده‌ای به دست آمد که به شکل زیر ساماندهی شده است.

الف - مساجد جامع:

مساجد جامع از مهمترین و کهن‌ترین مراکز آموزشی در طوس تا استیلای مغول بوده‌اند. از تاریخ دقیق تأسیس اولین مسجد جامع در طوس اطلاعی در دست نیست. احتمال قوی می‌رود که اولین مسجد یا مسجد جامع در این ناحیه توسط عبدالله بن عامر - فاتح طوس در ۳۱ ه^۲ و یا اولین حاکم مسلمان طوس امین بن احمد یشکری^۳ بنا شده باشد. از دیگر مساجد جامع که بعدها در ناحیه طوس بنا شده است، می‌توان به گزارشهای مقدسی، جغرافی نگار قرن چهارم هجری، استناد کرد که طابران، نوقان، استورقان، جرموکان، تروغبد (طرقبه امروزی)، سرکو، رایکان (رادکان) برنوخکان را دارای مسجد جامع دانسته است.^۴ اخباری نیز از بنای مسجد جامع در نوقان و طابران در زمان وزارت خواجه نظام الملک طوسی (د. ۴۸۵ ه) در

۱. شهرها و روستاهای مهم طوس عبارتند از: طابران (طوس فعلی)، نوقان، دهکده سناباد، رادکان، تروغبد (طرقبه) و روستای پاژ یا فاز. شایان ذکر است از به هم پیوستن نوقان و دهکده سناباد در زمان تیموریان شهر مشهد تشکیل گردیده است.

۲. ابن اثیر، ۱۲۵/۳.

۳. طبری، ۲۶۶/۴.

۴. مقدسی، ۲۵۰.

دست است^۱. شایان ذکر است مساجد جامع در قرون چهارم تا ششم هجری چندان گسترش یافته که دامنه آن به مناطق غیر شهری نیز کشیده شده بود. به عنوان شاهدی بر این مدعا می‌توان به وجود جامع روستای بزرگ فاز در طوس اشاره نموده که سمعانی در *الانساب*، ذیل واژه الفازی از آن یاد کرده است^۲.

بر پایی مجلس املاء توسط ابوسعید محمد بن العباس خلیلی - از علمای بزرگ نوقان - (د. ۵۴۸ ه) در مسجد جامع نوقان^۳، قرائت حدیث توسط ابن عساکر ابوالقاسم علی بن حسن بن هبه‌الله شافعی دمشقی (د. ۵۷۱ ه) بر ابوعبید صخر بن عبید بن صخر بن محمد طوسی در مسجد جامع طابران^۴ و نیز قرائت او بر ابوعبدالله محمد بن عبدالله بن محمد بن محمد فازی خطیب روستای پاژ^۵ در مسجد جامع این روستا نمونه‌های روشنی از کارکرد آموزشی مساجد جامع در طوس است.

اخباری نیز از تشکیل مجالس صوفیان در مساجد در دست است. به عنوان نمونه در *اسرار التوحید* آمده است که ابوعلی فارمدی (د. ۴۷۷ ه) به طوس آمد و سراغ ابوالقاسم گزکانی (د. ۴۶۹ ه) صوفی معروف طوس را گرفت؛ او را به مسجدی در محله کنبار (یاکسار) راهنمایی کردند که با جماعتی از مریدانش در آنجا می‌نشست. همچنین می‌توان از مجلس ابوسعید ابوالخیر (د. ۴۴۰ ه) در مسجد جامع طوس یاد کرد. جامی در *نفحات الانس* در شرح حال معشوق طوسی آورده است که این محمد، معشوق طوسی، ترکی قبا بسته بود. یک روز در جامع طوس آمد. شیخ ابوسعید ابوالخیر رضی الله عنه - مجلس می‌داشت. این محمد بندی بر قبا زد و شیخ ابوسعید را خاموش کرد و زبانش بست. چون ساعتی برآمد، شیخ بوسعید گفت: ای سلطان عصر وای سرور، ور بود بند قبا را گشای که بند بر هفت طبقه آسمان و

۱. کسائی، *مدارس نظامیه*، ۷۱ به نقل از *زبده التواریخ* حافظ ابرو، ۱۷۷.

۲. سمعانی، *الانساب*، ۳۳۷/۴.

۳. سبکی، ۲۲۱/۶.

۴. ابن عساکر، ۴۳۵/۱.

۵. همو، ۹۴۷/۲.

۶. محمد بن منور، ۱۲۰/۱.

زمین نهادی!

گفتنی است مساجد جامع طوس در دوره مورد بحث حتی پس از پیدایش دیگر مراکز آموزشی که بدان اشاره خواهد شد، همچنان کارکرد آموزشی خود را در کنار کارکرد عبادی حفظ کرده و پیوسته پذیرای عالمان دینی به ویژه محدثان مهاجر و مقیم در طوس بوده است و بیشتر فعالیتهای آموزشی و تبادل آراء و اندیشه‌ها در حوزه علوم دینی در این مرکز انجام می شده است.

ب- حرم مطهر رضوی:

آرامگاههای شخصیت‌های دینی و علمی در دوره اسلامی، از مراکز مهم تجمع استادان و دانشجویان و محل برگزاری مجالس درس و بحث بوده است. از آنجا که شیعیان امامیه در اقلیت بودند و کمتر اجازه می‌یافتند در مساجد جامع که زیر نظر حکومتها اداره می‌شد، فعالیت آموزشی داشته باشند، بیشتر به مشهد امامان شیعه که از مناسب‌ترین مکانها برای تعلیم آموزه‌های شیعی بود، روی می‌آوردند. حرم مطهر علی بن موسی الرضا - علیه السلام - از طوس نیز از این قاعده مستثنی نبود.

همزمان با شهادت امام رضا - علیه السلام - در سال ۲۰۳ هـ و به خاکسپاری آن حضرت در روستای سناباد طوس در کنار قبر هارون الرشید (د. ۱۹۳ هـ) این مکان محل آمدوشد زائران حرم رضوی گردید. جاذبه زیارت مزار مقدس هشتمین امام شیعیان امامیه پای عالمان را نیز به این مکان گشود. برخی از ایشان مدتی در طوس اقامت گزیدند و محافل درس و بحث و مجالس املا در حرم مطهر رضوی برپا کردند. مجالس املائی محدث بزرگ شیعه ابن بابویه، ملقب به شیخ صدوق (د. ۳۸۱ هـ)، در مشهد الرضا - علیه السلام - که برخی از آنها در کتاب *مالی وی گرد آمده است*^۲، سماع حرز امام جعفر بن محمد الصادق - علیه السلام - توسط ابوالحسن علی بن عبدالصمد از محمد بن ابراهیم بن نبال قاشی که مجاور مشهد رضوی و از

۱. جامی، ۳۰۹-۳۱۰.

۲. نک: ابن بابویه، ۱۸۰، ۱۸۴، ۱۸۹، ۷۶۳، ۷۷۳.

شاگردان شیخ صدوق بوده است^۱، سماع حدیث توسط ابوالفضل شیبانی از ابومحمد شعیب بن محمد مقاتل بلخی در مشهدالرضا (ع)^۲، قرائت حسکانی بر عبدالحمید بن محمد مشهدی، مکنی به ابومحمد مستور (د. ۴۲۹ هـ) در مشهد^۳، اقامت امین الاسلام ابوعلی فضل بن حسن طبرسی (د. ۵۴۸ هـ)، محدث و مفسر بزرگ و صاحب تفسیر مجمع البیان، در سناباد طوس^۴ و قرائت کتاب مشهور صحیفه الرضا بر ابوالفتح عبدالله بن عبدالکریم بن هوازن قشیری در رمضان ۵۰۱ هـ در زیرگنبد حضرت رضا (ع)^۵، سماع وصیة رسول الله (ص) به ابوذر توسط حسن بن فضل طبرسی، فرزند امین الاسلام طبرسی و از علمای قرن ششم هجری از شیخ دانشمند حسین بن فتح واعظ جرجانی در مشهدالرضا (ع)^۶، سماع کتاب صحیفه الرضا (ع) توسط ابوسعید عبدالکریم بن محمد سمعانی (د. ۵۶۲ هـ) نویسنده کتاب الانساب از ابوالبرکات محمد بن اسماعیل بن فضل حسینی از اهالی مشهد رضوی در سناباد طوس (د. ۵۴۲ هـ)^۷، نمونه‌های بسیار خوبی از تعلیم و تعلم در این مرکز آموزشی می‌باشد.

پ- مدارس:

از دیگر مراکز مهم آموزشی طوس مدارس می‌باشند. هدف از تأسیس این مراکز علمی که غالباً به آموزش علوم دینی به خصوص فقه اختصاص داشت، تقویت و اشاعه یک مذهب فقهی بوده است. از آنجا که مذهب غالب در طوس از قرن چهارم

۱. ابن طاووس، مهج الدعوات و منهج العنايات، ۵۸؛ افندی، ۱۱۴/۴.

۲. ابن طاووس، اقبال الاعمال، ۲۵۹.

۳. صریفینی، ۵۲۵.

۴. بیهقی، ۲۴۲.

۵. آقا بزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة، الثقات العیون فی سادس القرون، ۱۶۴.

۶. طبرسی، ۴۴۷.

۷. سمعانی، التحبیر، ۹۶/۲ و ۹۷.

هجری همزمان با تأسیس نخستین مدارس در نیشابور تا استیلای مغول شافعی بوده است، چنین می‌توان نتیجه گرفت که مدارس طوس جایگاه مناسبی برای تعلیم فقه شافعی بوده است.

مدارس طوس که با جستجوی فراوان در منابع شناسایی شده اینها است:

۱. مدرسه ابوعلی عراقی در طوس:

قاضی ابوعلی محمد بن اسماعیل بن محمد طوسی (د. ۴۵۹ هـ) که به واسطه اقامت طولانی در عراق، عراقی خوانده می‌شده است^۱، پس از فراگیری علوم در بغداد و جرجان و نیشابور به وطن خویش طوس بازگشت^۲ و منصب قضای این دیار را بر عهده گرفت و در کنار مسجد جامع طابران از شهرهای طوس مدرسه‌ای بنا نهاد^۳.

۲. مدرسه‌ای که ابوحامد غزالی و برادرش احمد در آن فقه شافعی آموختند

در کتابهای تاریخی در شرح حال ابوحامد غزالی (د. ۵۰۵ هـ) آمده، چون مرگ پدر محمد و احمد غزالی نزدیک شد، پسران خود را با مقدار پولی به دوست صوفی خود سپرد که ضمن سرپرستی، به آن دو خط و ادب بیاموزد، با مرگ پدر و به دنبال تمام شدن میراث پدری، این دو یتیم به سفارش سرپرست خود به مدرسه رفتند تا ضمن فراگیری فقه از مزایای رفاهی آن چون غذا بهره‌گیرند^۴. چه بسا احمد بن محمد رادکانی که استاد فقه (شافعی) ابوحامد غزالی در طوس بود^۵، مدرس فقه این مدرسه بوده باشد.

۱. ابن جوزی، ۴۷۰/۹.

۲. سبکی، ۱۲۰/۴.

۳. اسنوی، ۹۰/۲، ۹۱.

۴. ابن عماد حنبلی، ۱۹/۶.

۵. سبکی، ۱۹۵/۶؛ ۹۱/۴.

۳. مدرسه نظامیه طوس:

مدارس نظامیه مراکزی علمی بودند که در قرن پنجم هجری به دستور خواجه نظام الملک طوسی (۴۰۸-۴۸۵هـ) وزیر ملکشاه سلجوقی در سرزمینهای شرقی اسلامی و قلمرو سلجوقیان تأسیس گردید. مؤلف *تجارب السلف* با بیانی اغراق آمیز می‌نویسد که خواجه در اقطار عالم از بغداد و بصره و اصفهان و هرات و در اقصای بلاد روم مدرسه ساخته است.^۱

سُبکی (د ۷۷۱هـ) در کتاب *طبقات الشافعیة الکبری* از نه نظامیه در شهرهای بغداد، بلخ، نیشابور، اصفهان، بصره، مرو، آمل طبرستان، موصل و هرات یاد کرده است.^۲ ناجی معروف عراقی در کتاب *علماء النظامیات و مدارس مشرق الاسلامی* با افزودن جزیره ابن عمر به فهرست سُبکی به این مدارس عنوان *النظامیات العشر* داده است.^۳ مرحوم نورالله کسائی در کتاب *مدارس نظامیه* پس از جستجوی بسیار مدرسه نظامیه خواف را به این فهرست اضافه نمود.^۴ وی همچنین در کتاب *فرهنگ نهادهای آموزشی ایران* که پس از درگذشت ایشان به چاپ رسید، وجود نظامیه طوس را با توجه به اهمیت مکانی طوس و اینکه زادگاه خواجه بوده، محتمل دانسته است.^۵ البته پیش از وی کانپوری هندی نویسنده کتاب *زندگانی خواجه نظام الملک* با استناد به کتاب ناشناخته‌ای از نظامیه طوس در میان سایر نظامیه‌ها یاد کرده است.^۶ به هر روی این سؤال مطرح است که آیا در طوس مدرسه نظامیه دایر بوده است؟

پس از جستجوی فراوان در کتابهای تاریخی می‌توان اطمینان یافت که طوس مدرسه نظامیه داشته است. شواهد و قرائن دال بر این نظر دو گزارش زیر است:

۱. هندوشاه نخجوانی، ۲۶۹

۲. سبکی، ۳۱۳/۴

۳. معروف، ۱۲

۴. کسائی، ۱۷

۵. همو، ۴۲۳

۶. کانپوری، ۹۷

ذهبی (۷۴۸.۵ هـ) در کتاب *سیر اعلام النبلاء* از تأسیس سه مدرسه بزرگ در بغداد، نیشابور، طوس به دستور خواجه نظام الملک خبر داده است^۱؛ همچنین ابن کثیر دمشقی (۷۷۴.۵ هـ) در کتاب *طبقات الفقهاء الشافعیین* ذیل شرح حال نظام الملک به صراحت از نظامیه طوس یاد کرده است^۲. دو گزارش فوق مؤید وضعیت مناسب طوس برای تأسیس مدرسه نظامیه است؛ زیرا طوس زادگاه و مهد پرورش مؤسس نظامیه‌ها، خواجه نظام الملک بوده است^۳؛ همچنین از سوی ملک‌شاه سلجوقی در اقطاع خواجه قرار داشته^۴ و مورد توجه خاص وی بوده است. به علاوه، این دیار شافعی نشین بوده^۵ و با توجه به اختصاص داشتن این مدارس به شافعیان، زمینه مناسبی برای تأسیس مدرسه نظامیه فراهم بوده است. به نظر می‌رسد این نظامیه همانند سایر نظامیه‌ها تحت الشعاع شهرت نظامیه نیشابور و به ویژه بغداد و استادان مجرب و مزایای مادی و معنوی آن قرار گرفته و به تدریج نام آن کم فروغ گشته است.

از کارمندان اداری و آموزشی نظامیه طوس اطلاعی در دست نیست. با این حال با توجه به مقررات خاص نظامیه‌ها که نمونه آن در کتاب *المنتظم/ابن جوزی*^۶ ذکر گردیده است، می‌توان حدس زد که سازمان نظامیه طوس به طور طبیعی شباهتهایی با نظامیه نیشابور و بغداد داشته است، مثلاً تمامی کارکنان آموزشی این مدرسه از استادان و دانشجویان گرفته تا واعظ و مسئول کتابخانه و قرآن‌خوان همگی می‌بایست شافعی و احتمالاً از امکانات رفاهی برای استادان و دانشجویان برخوردار باشند و همچون دیگر نظامیه‌ها برای طلاب مقرری ماهیانه برقرار بوده است.

۱. ذهبی، ۹۴/۱۹.

۲. ابن کثیر، ۴۷۸/۲.

۳. بیهقی، ۷۹.

۴. ابن اثیر، ۸۰/۱۰.

۵. مقدسی، ۲۵۲ و ۲۵۳.

۶. ابن جوزی، ۴۸۶۸/۹.

۴. مدرسه منصوریه در طوس

درباره این مدرسه بیش از گزارش دولت‌شاه سمرقندی که انوری- از شعرای نامور طوس- در آن تحصیل کرده است^۱، اطلاعی در دست نیست.

۵. مدرسه امام محمد غزالی در طوس

امام محمد غزالی (د. ۵۰۵ هـ) در سالهای آخر عمر پس از کناره‌گیری از تدریس در نظامیه نیشابور به طوس آمد و در کنار خانه خود مدرسه‌ای برای فقها و دانشجویان بنا نهاد^۲ از نام این مدرسه و جزئیات دیگر آن اطلاعی به دست نیامده است.

ت- خانقاه:

خانقاه محل اجتماع صوفیان و مرکز مهمی برای تبادل افکار و اندیشه‌های صوفیانه بوده است. هر خانقاه شیخی داشته که بر احوال درویشان نظارت می‌کرد. در ضمن درهای خانقاه‌ها همواره به روی درویشان مسافر باز بوده است. از جمله خانقاههای طوس می‌توان به اینها اشاره نمود.

۱. خانقاه ابوالقاسم گرگانی در طوس

صریفینی در *منتخب السیاق* از خانقاه ابوالقاسم گرگانی در طوس یاد کرده است. از این خانقاه که مقصد صوفیه و فقرا بوده است^۳، بیش از این اطلاعی در دست نیست.

۲. خانقاه استادبواحمد طوسی:

محمد بن منور در کتاب *اسرار التوحید* از خانقاه استادبواحمد در طوس به عنوان قدمگاه شیخ بونصر سراج (د. ۳۷۸ هـ) از صوفیان مشهور طوس یاد کرده است. افزون

۱. دولت‌شاه سمرقندی، ۹۴.

۲. سبکی، ۲۰۰/۶؛ ابن قاضی شهبه، ۳۲۷/۱.

۳. ۴۴۴.

بر آن بواحمدطوسی شیخ این خانقاه چند روزی میزبان ابوسعید ابوالخیر صوفی نامدار میهنه (د. ۴۴۰ هـ) بوده است و در طول مدت اقامت خود در این خانقاه هر روز مجلس درس داشته و ورود عموم برای شنیدن سخنان شیخ آزاد بوده است.^۱

۳. خانقاه امام محمدغزالی در طوس:

حجة الاسلام ابوحامدغزالی در اواخر عمر پس از بازگشت به زادگاه خویش علاوه بر تأسیس مدرسه، خانقاهی نیز بر پا نمود^۲ که به ظن قوی وی در این خانقاه به تعلیم آموزه های نظری و اشاعه سیرو سلوک صوفیان می پرداخت.

ث - خانه های دانشمندان

در منابع، گزارشهایی از تدریس دانشمندان در منزل شخصی خودشان به چشم می خورد، برای نمونه ابن حمزه طوسی از اعلام قرن ششم هجری در کتاب *الثاقب فی المناقب* از تدریس حدیث توسط استادش ابوجعفر محمد بن حسین شوهانی در منزل شخصی او واقع در مشهدالرضا (ع) خبر داده است.^۳

با توجه به آنچه گذشت می توان به این نتیجه رسید که مهمترین مراکز آموزشی در طوس مساجد جامع، حرم مطهر رضوی، مدارس دولتی و خصوصی، خانقاهها و خانه های دانشمندان بوده است. از آموزش دیگر مراکز آموزشی چون دکانها و کتابفروشی ها، کتابخانه ها و بیمارستانها و... اطلاعی در دست نیست. گفتنی است تحصیلات ابتدایی در طوس در مکتب و دبیرستانها^۴ (همان دبستانهای امروزی) تحصیلات متوسطه و عالی بیشتر در مساجد جامع و مدارس صورت می گرفته است. آموزشهای صوفیانه، در خانقاهها و گاه در مساجد معمول بوده است و

۱. محمد بن منور، ۵۸/۱، ۵۹.

۲. سبکی، همانجا.

۳. ۱۲۷ و ۳۶۹.

۴. نک: غزالی، ۴۴۵/۲.

فعالیت‌های آموزشی در حرم مطهر رضوی بیشتر مختص به شیعیان و زائران علی بن موسی الرضا (ع) بوده است.

کتابشناسی

- آقا بزرگ طهرانی، *طبقات اعلام الشيعة: الثقات العيون في سادس القرون*، به كوشش على نقى منزوى، بيروت، دارالكتب العربى، ۱۳۹۲ هـ/۱۹۷۲ م.
- ابن اثير، عزالدين، *الكامل في التاريخ*، بيروت، دارصادر، ۱۳۹۹ هـ/۱۹۷۹ م.
- ابن بابويه، محمد، *الامالى*، قم، مؤسسه البعثه، ۱۴۱۷ هـ
- ابن حمزه طوسى، محمد، *الثاقب في المناقب*، به كوشش نبيل رضا علوان، قم، مؤسسه انصاريان، ۱۴۱۲ هـ
- ابن جوزى، عبدالرحمن، *المنتظم في التواريخ الملوك و الامم*، به كوشش سهيل زكار، بيروت، دارالفكر، ۱۴۱۵ هـ/۱۹۹۵ م.
- ابن طاووس، على، *اقبال الاعمال*، به كوشش حسين اعلمى، بيروت، مؤسسه الاعلمى للمطبوعات، ۱۴۱۷ هـ/۱۹۹۶ م.
- _____ *مهج الدعوات و منهج العنايات*، به كوشش جواد قيومى اصفهانى، تهران مؤسسه افاق، ۱۴۲۲ هـ/۱۳۸۰ ش.
- ابن عساكر، على، *معجم الشيوخ*، به كوشش وفا تقى الدين، دمشق، دارالبشائر، ۱۴۲۱ هـ/۲۰۰۰ م.
- ابن عماد حنبلى، عبدالحى، *شذرات الذهب في اخبار من ذهب*، به كوشش محمود الارناؤوط، بيروت، دارابن كثير، ۱۴۱۱ هـ
- ابن قاضى شهبه، ابوبكر، *طبقات الشافعية*، به كوشش حافظ عبدالعليم خان، حيدرآباد دكن، ۱۳۹۸ هـ/۱۹۷۸ م.
- ابن كثير دمشقى، اسماعيل، *طبقات الفقهاء الشافعى*، به كوشش احمد عمرهاشم و محمد زينهم محمدعرب، بى جا مكتبة الثقافة الدينية، بى تا.
- اسنوى، عبدالرحيم، *طبقات الشافعية*، به كوشش عبدالله الجبورى، بغداد، مطبعة الارشاد، ۱۳۹۱ هـ/۱۹۷۱ م.
- افندى، عبدالله، *رياض العلماء و حياض الفضلاء*، به كوشش محمود مرعشى و سيداحمد حسينى، قم مطبعة الخيام، ۱۴۰۷ هـ
- بيهقى، على بن زيد، *تاريخ بيهق*، به كوشش احمد بهمينار، تهران، فروغى، ۱۳۶۱ ش.

- جامی، عبدالرحمن، *نفحات الانس من حضرات القدس*، به کوشش مهدی توحیدی پور، تهران، سعدی، ۱۳۶۶.
- ذهبی، محمد، *سیر اعلام النبلاء*، به کوشش شعیب الارنؤوط و محمدنعیم العرقسوسی، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۶ هـ/ ۱۹۸۶ م.
- سبکی، عبدالوهاب، *طبقات الشافعية الكبرى*، به کوشش محمود طناحی و عبدالفتاح محمد حلو، بیروت، دار احیاء الکتب العربیة، بی تا.
- سمعی، عبدالکریم، *الانساب*، به کوشش عبدالله عمرالبارودی، بیروت، دارالجنان، ۱۴۰۸ هـ/ ۱۹۸۸ م.
- _____ *التحییر فی معجم الکبیر*، به کوشش منیره ناجی سالم، بغداد، مطبعة الارشاد، ۱۳۹۵ هـ/ ۱۹۷۵ م.
- صریفینی، ابراهیم بن محمد، *تاریخ نیشابور (منتخب السیاق عبدالغافر فارسی)*، به کوشش محمد کاظم محمودی، قم، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة، ۱۴۰۳ هـ/ ۱۳۶۲ ش.
- طبرسی، حسن بن فضل، *مکارم الاخلاق*، قم، انتشارات ذوی القربی، ۱۳۸۴ ش.
- طبری، محمد بن جریر، *تاریخ الطبری*، به کوشش محمدابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار احیاء التراث بی تا.
- غزالی، محمد، *کیمیای سعادت*، تهران، مرکزی، ۱۳۳۳ ش.
- کانپوری، عبدالرزاق، *زندگانی ابوعلی حسن بن اسحاق طوسی یا خواجه نظام الملک*، ترجمه سید مصطفی طباطبایی، تهران، حیدری، ۱۳۵۴ ش.
- کسائی، نورالله، *فرهنگ نهادهای آموزشی ایران*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ش.
- _____، *مدارس نظامیہ و تأثیرات علمی و اجتماعی آن*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۸ ش.
- محمد بن منور، *اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید*، به کوشش محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران، آگاه، ۱۳۶۶ ش.
- معروف، ناجی، *علماء النظامیات و مدارس المشرق الاسلامی*، بغداد، مطبعة الارشاد، ۱۳۹۳ هـ/ ۱۹۷۳ م.
- مقدسی، محمد، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، به کوشش دکتر محمد مخزوم،

بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸/هـ ۱۹۸۷ م.
هندوشاه نخجوانی، تجارب السلف، به کوشش عباس اقبال، تهران، طهوری، ۱۳۵۷ ش.